

ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ (BULLYING)

ΟΡΙΣΜΟΙ

Ο σχολικός εκφοβισμός - bullying είναι ένα φαινόμενο νεανικής παραβατικότητας που εμφανίζεται σε πολλές χώρες του κόσμου και αναφέρεται στη χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή συνομήλικων παιδιών.

Έχουν διατυπωθεί αρκετοί ορισμοί, στην προσπάθεια να βοηθήσουν στην κατανόηση του φαινομένου. Αναφέρεται το bullying ως ένα φαινόμενο νεανικής παραβατικότητας που εμφανίζεται σε πολλές χώρες του κόσμου, σε ένα εύρος συμπεριφορών και χαρακτηριστικό του είναι η χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή συνομήλικων παιδιών με στόχο να προκληθεί πόνος ή αναστάτωση⁷. **Ο βίαιος αυτός εκφοβισμός** που παρατηρείται ανάμεσα στους μαθητές, αναφέρεται στην **εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς⁸ με στόχο άτομα που είναι δύσκολο να υπερασπιστούν τον εαυτό τους⁹**. Εκείνο που διαφοροποιεί το είδος αυτό βίας από τα υπόλοιπα μέσα σε μία κοινωνία είναι ότι η **σχολική βία αναφέρεται στην επιβολή της βούλησης ενός μέρους προς ένα άλλο με σκοπό την πρόκληση ζημιάς ή βλάβης μέσα στα πλαίσια**, όπως, της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Ένας εξίσου ενδιαφέρον ορισμός είναι εκείνος που αναφέρει ότι ο σχολικός εκφοβισμός - bullying είναι η κύρια μορφή με την οποία εμφανίζεται η σχολική βία και αποτελεί εσκεμμένη πράξη, που αποσκοπεί στην πρόκληση σωματικού ή ψυχικού πόνου και στην υποταγή του θύματος. Σχετικά με τη διεθνή βιβλιογραφία, ένας ευρύς ορισμός αναφέρει ότι **bullying είναι όταν ένας μαθητής επανειλημμένα είναι εκτεθειμένος σε αρνητικές ενέργειες εκ μέρους ενός ή περισσότερων άλλων μαθητών, οι οποίες εκδηλώνονται ως μορφές βίαιης ή επιθετικής συμπεριφοράς**. Το bullying, ακόμη, συνεπάγει έλλειψη ισορροπίας στη δύναμη μεταξύ των ατόμων που εκφοβίζουν και του θύματος, καθώς το δεύτερο καθίσταται αδύναμο να υπερασπιστεί τον εαυτό του και παραμένει αβοήθητο μπροστά στους άλλους, γεγονός που οι ειδικοί ονομάζουν μία ασύμμετρης δύναμης σχέση.

Επιπλέον, στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται ο ορισμός σύμφωνα με τον οποίο το bullying είναι μια επιθετική συμπεριφορά η οποία είναι σκόπιμη και περιλαμβάνει έλλειψη ισορροπίας της ισχύς ή της δύναμης. Συχνά, επαναλαμβάνεται πάνω από μία φορά και μπορεί να πάρει πολλές μορφές. Έρευνα έχει καταδείξει ότι μπορεί να διαρκεί για σύντομο χρονικό διάστημα, με το 19% των περιστατικών να διαρκεί για ένα χρόνο¹⁵, παιδιά να έχουν εκφοβισθεί κάποια στιγμή στη σχολική τους φοίτηση, άλλα να εκφοβίζονται πολλές φορές μέσα στη ίδια εβδομάδα και άλλα να είναι χρόνια θύματα¹⁶.

Στους ορισμούς για το bullying θα πρέπει να συμπεριληφθεί και εκείνος που έχει διατυπωθεί από τους Besag και Olweus. Οι ίδιοι περιγράφουν το φαινόμενο ως τη χρήση τη δύναμης ή της θέσης κάποιου για να εκφοβίσει, πληγώσει ή ταπεινώσει ένα άλλο άτομο με λιγότερη δύναμη ή χαμηλότερη θέση. Οι ίδιοι αναφέρουν, ακόμη, ότι το bullying πρέπει να διακρίνεται από άλλες ομοιόβαθμες επιθέσεις ή

συγκρούσεις, ότι πάντα προϋποθέτει την ανισομέρεια μεταξύ του ατόμου που εκφοβίζει και του θύματος. Ο Olweus παραθέτει, επίσης, τη διαφορά του bullying με το «πείραγμα» στα πλαίσια του παιχνιδιού. Το «πείραγμα» αυτό συνήθως συμβαίνει μεταξύ φίλων και δεν περιλαμβάνει την πρόκληση σωματικού πόνου των άλλων. Από την άλλη μεριά, ο σχολικός εκφοβισμός συμβαίνει ανάμεσα σε παιδιά τα οποία δεν είναι φίλοι. Η χαρακτηριστική ανισορροπία δύναμης που υφίσταται και αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο, οφείλεται στο γεγονός ότι ένα παιδί τυχαίνει να είναι πιο μεγαλόσωμο ή δημοφιλέστερο ή ακόμη στο ότι μπορεί κάποια παιδιά να συνωμοτούν εναντίον κάποιου άλλου. **Το «πείραγμα» μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε εκφοβισμό αν συμβαίνει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα και το σημαντικότερο όταν το παιδί αισθανθεί ότι οι πράξεις των άλλων δεν διέπονται από αστείο και δεν γίνονται μέσα στα όρια του παιχνιδιού.**

Στη διεθνή βιβλιογραφία, σημαντική θέση καταλαμβάνει ένας πιο γενικευμένος ορισμός που περιγράφει το φαινόμενο του εκφοβισμού (bullying) ή θυματοποίησης (victimization), όπως διαφορετικά είθισται να αναφέρεται ο εκφοβισμός. Ο ορισμός αυτός διατυπώνεται από τον Olweus και αναφέρει ότι **το φαινόμενο του εκφοβισμού ή θυματοποίησης αποτελεί μορφή επιθετικής συμπεριφοράς που εμφανίζεται κυρίως στη σχολική**

πραγματικότητα με σοβαρές επιπτώσεις για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου και τη διαδικασία της μάθησης. Συγκεκριμένα, ένας μαθητής εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν εκτίθεται επανειλημμένα και για αρκετό χρονικό διάστημα σε αρνητικές πράξεις άλλου ή άλλων μαθητών, που εκδηλώνονται ως

μορφές βίαιης ή επιθετικής συμπεριφοράς.

Ο Rigby (1996, στο Suckling & Temple, 2001) απαριθμεί ως ουσιώδη χαρακτηριστικά του σχολικού εκφοβισμού τα εξής:

- 1.την πρόθεση του δράστη να βλάψει
- 2.την πραγματοποίηση της παραπάνω πρόθεσης
- 3.τη βλάβη/ζημία του στόχου – θύματος
- 4.την κυριαρχική επιβολή του δράστη επί του θύματος (με την εξουσία του/της)

5. την έλλειψη συχνά δικαιολογίας για την πράξη
6. την επανάληψη της συμπεριφοράς ξανά και ξανά
7. την ικανοποίηση που αντλεί ο δράστης από τη βλάβη του θύματος.

Πολύ δύσκολο είναι να δοθεί ένας ενιαίος ορισμός που να περιγράφει με σαφήνεια το φαινόμενο. Η ποικιλία των ορισμών αυτών οφείλεται σε διάφορους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να συνοψιστούν στη διαφορετικότητα των πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τη κάθε χώρα και το περιβάλλον (σχολικό και μη) μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσεται ένα παιδί.

Με βάση αυτή τη διαπίστωση κρίνεται ακόμη απαραίτητο να αναφερθεί ότι μία συμπεριφορά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «βίαιη» και να συνιστά εκφοβισμό όταν οριοθετείται μέσα σ' ένα κοινό σύστημα νοήματος που δημιουργούν οι ίδιοι μαθητές και συνομήλικοι οι οποίοι ταυτόχρονα ορίζουν αν μία πράξη είναι αποδεκτή ή όχι.

Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι στο σχολικό εκφοβισμό, παρέες παιδιών «εκπαιδεύονται» στη βία προκειμένου να δημιουργήσουν ένα μικρόκοσμο μέσα στον οποίο μπορούν να αναδειχθούν, να επιβληθούν και να κερδίσουν σεβασμό και αναγνώριση από τους ομηλικούς τους.

Μορφές του σχολικού εκφοβισμού

Ο σχολικός εκφοβισμός, ανάλογα με τα μέσα που χρησιμοποιεί ο δράστης για να βλάψει το θύμα, παίρνει διάφορες μορφές. Έτσι διακρίνουμε τους εξής τύπους εκφοβισμού (Boulton, Καρέλλου, Λανίτη, Μανούσου & Λεμονή, 2001. Espelage & Swearer, 2003. Κωνσταντίνου & Ψάλτη, 2007. Olweus Bullying Prevention Program, 2007α. Sharp & Smith, 1994. Suckling & Temple, 2001):11

α. Τον άμεσο ή σωματικό εκφοβισμό (physical bullying): ο θύτης μεταχειρίζεται φυσική βία, όπως γρονθοκοπήματα,

κλωτσιές, σπρωξιές, καθώς επίσης άρπαγμα ή / και φθορά της ατομικής ιδιοκτησίας.

β. Το λεκτικό εκφοβισμό (verbal bullying): εδώ ο δράστης πειράζει κατ' επανάληψη το στόχο του και σε ενοχλητικό για τον δεύτερο βαθμό, τον κοροϊδεύει, του κολλάει παρατσούκλια, τον βρίζει και τον προσβάλλει γενικότερα με λόγια και βωμολοχίες.

γ. Τον έμμεσο ή κοινωνικό εκφοβισμό (indirect/social/relational bullying): σε αυτήν τη μορφή σχολικού εκφοβισμού τα μέσα που μεταχειρίζεται ο δράστης, ή κατά κανόνα οι δράστες, είναι η κοινωνική απομόνωση του θύματος και ο αποκλεισμός του από την παρέα, μέσω της χειραγώγησης της ομάδας ομηλικών. Πιο συγκεκριμένα, οι δράστες συσπειρώνονται σε μία κλίκα και πολύ συντονισμένα αγνοούν το συμμαθητή ή τη συμμαθήτριά τους, τους κάνουν να αισθάνονται άορατοι, δεν τους επιτρέπουν να παίξουν ή τους αναθέτουν τα πιο δυσάρεστα καθήκοντα στις ομαδικές δραστηριότητες, τρέχουν να τους κρυφτούν (δείχνοντας επιδεικτικά ότι θα ήθελαν να τους εγκαταλείψουν) και γενικά τους περιφρονούν. Ο έμμεσος εκφοβισμός πλήττει κατά κόρον τις διαπροσωπικές σχέσεις του θύματος και το αίσθημά του ότι είναι αποδεκτό μέλος της ομάδας ομηλικών, καθώς με ύπουλα μέσα, όπως είναι το κουτσομπολιό και η διάδοση κακών φημών, το αποκλείουν σταδιακά από όλες τις παρέες. Αυτή είναι και η μορφή που δυσκολεύονται τα θύματα περισσότερο να αναφέρουν, ακριβώς διότι εκφράζεται έμμεσα, συγκαλυμμένα.

δ. Τον εκβιασμό (extortion): σε αυτήν τη μορφή εκφοβισμού οι δράστες με απειλές και εκβιασμούς εξαναγκάζουν τα θύματα να τους παραδώσουν το χαρτζιλίκι τους και το κολατσιό τους.

ε. Τον οπτικό εκφοβισμό (visual bullying): αυτός πραγματοποιείται όταν ο δράστης γράφει ένα προσβλητικό για το θύμα σημείωμα και το περνάει στους συμμαθητές τους από χέρι σε χέρι ή το τοποθετεί σε περίοπτη θέση στο σακίδιο του θύματος ή στο ντουλάπι του. Εναλλακτικά σχεδιάζει γκράφιτι παρεμφερούς σημειολογίας σε εμφανή σημεία του σχολείου.

στ. Τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό (cyberbullying): ο δράστης χρησιμοποιεί ηλεκτρονικά μέσα, παραδείγματος χάριν συντάσσει και προωθεί μηνύματα σε κινητά τηλέφωνα ή e-mails. Αυτή η σύγχρονη μορφή εκφοβισμού έχει παρατηρηθεί κατά κόρον στην Αγγλία, τον Καναδά και τις Η.Π.Α.

(Smith, 2006) και εκδηλώνει επεκτατικές τάσεις προς τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης (Καπατζιά & Συγκολλίτου, 2009). Βέβαια ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός λαμβάνει χώρα κυρίως εκτός σχολείου· μπορεί όμως να υλοποιηθεί και κατά τη διάρκεια των σχολικών μαθημάτων που περιλαμβάνουν χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή.

ζ. Το σεξουαλικό εκφοβισμό (sexual bullying): ο δράστης προξενεί ένα αίσθημα αμηχανίας και ντροπής στο θύμα με αισχρά σκίτσα, ανήθικες χειρονομίες, αγενή «αστεία» και σχόλια σεξουαλικού περιεχομένου εις βάρος του θύματος και ερωτήσεις παρόμοιας θεματικής. Επιπλέον μπορεί να

αγγίζει το θύμα σε διάφορα σημεία παρά τη θέλησή του, περίπτωση στην οποία διακρίνεται από τη σεξουαλική παρενόχληση με ποσοτικά κριτήρια.

η. Το ρατσιστικό εκφοβισμό (racial bullying): πρόκειται για μια ειδική περίπτωση εκφοβισμού, που εκφράζεται σωματικά, κοινωνικά ή ψυχολογικά, και αποσκοπεί να στιγματίσει τη διαφορετικότητα του στόχου ως προς τη φυλή. Επίσης ο ρατσιστικός εκφοβισμός μπορεί να αφορμάται από τη διαφορετικότητα του στόχου ως προς την κοινωνική τάξη και την οικονομική

κατάσταση, την προφορά ή απλώς από το ότι ο στόχος είναι καινούριος/-α στη γειτονιά και το σχολείο.

Πρόληψη του φαινομένου της ενδοσχολικής βίας

Το γνωστότερο, ίσως, πρόγραμμα πρόληψης και καταπολέμησης του φαινομένου είναι αυτό που έχει προτείνει ο Νορβηγός καθηγητής Dan Olweus (1994), το «Olweus Bullying Prevention Program». Το πρόγραμμα αυτό παρουσιάστηκε, τελειοποιήθηκε και εφαρμόστηκε συστηματικά στο Bergen της Νορβηγίας στα μέσα της δεκαετίας του '80 – εφαρμόστηκε όμως και σε πολλά σχολεία πέρα από τη Νορβηγία, στη Σουηδία και στις Η.Π.Α. Το βασικό στοιχείο του προγράμματος είναι η ανάμειξη όλων των ενδιαφερομένων για το ζήτημα. Χαρακτηριστικά, ως στρατηγική του προγράμματος αναφέρεται η κινητοποίηση των μαθητών, των γονέων και του προσωπικού των σχολείων με στόχους:

- την ενημέρωση για το πρόβλημα
- τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ τους
- τη μεσολάβηση για την εξάλειψη του φαινομένου
- τη θέσπιση σαφών κανόνων κατά του σχολικού εκφοβισμού
- την υποστήριξη και την προστασία των θυμάτων

Το πρόγραμμα δίνει σημαντικό ρόλο στους καθηγητές και το προσωπικό του σχολείου, και στον τομέα οργάνωσής του, ειδικότερα δε, στον τομέα της μεσολάβησης μεταξύ θυτών, θυμάτων και των γονέων τους. Ως στόχος-κλειδί του προγράμματος νοείται η δημιουργία ενός σχολείου όπου ο σχολικός εκφοβισμός δεν θα είναι από κανέναν ανεκτός.

Το πρόγραμμα εφαρμόζεται σε τρία επίπεδα: στο σχολείο, στην τάξη και σε ατομικό επίπεδο.

α) στο σχολείο οι καθηγητές και το υπόλοιπο προσωπικό:

- διεξάγουν έρευνα μεταξύ των μαθητών (με ανώνυμα ερωτηματολόγια) για να διαπιστώσουν την φύση και την διάδοση του προβλήματος
- αυξάνουν την επιτήρηση των μαθητών κατά τα διαλείμματα
- διεξάγουν σχολικές «συνελεύσεις» για την συζήτηση του θέματος

β) στην τάξη οι καθηγητές και το υπόλοιπο προσωπικό:

- εισάγουν και επιβάλλουν κανόνες κατά του σχολικού εκφοβισμού σε επίπεδο τάξης
- συγκαλούν συχνές συναντήσεις με τους μαθητές της τάξης για την συζήτηση του θέματος (διδασκαλία “εναλλακτικών τρόπων αντίδρασης” σε μαθητές αναμειγμένους στον σχολικό εκφοβισμό με ασκήσεις role-playing και σχετικές εργασίες).

γ) και ατομικά οι καθηγητές και το υπόλοιπο προσωπικό:

- μεσολαβούν μεταξύ των δραστών, των θυμάτων και των γονέων τους (και σε ατομικό επίπεδο) προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι το φαινόμενο θα σταματήσει.
- επίσης, οι καθηγητές και το υπόλοιπο προσωπικό συναντώνται με τους γονείς. Στόχοι των συναντήσεων αυτών είναι να αυξηθεί η πληροφόρηση των γονέων για το πρόβλημα, να καταδειχθεί η σημαντικότητα της ανάμειξής τους για την επιτυχία του προγράμματος και να ενθαρρυνθεί η υποστήριξη του προγράμματος από τους γονείς.

Σημαντικό ρόλο παίζει η ικανότητα έγκαιρης αναγνώρισης της ύπαρξης του φαινομένου.

Σημάδια που πρέπει να ανησυχήσουν τους γονείς είναι: αν το παιδί σταματά να μιλά για το τι γίνεται στο σχολείο, αργεί συστηματικά να ξυπνήσει ή προσποιείται το άρρωστο προκειμένου να καθίσει σπίτι. Αν παρατηρείται ότι δεν έχει πια φίλους, έχει στο σώμα του

μελανιές και σημάδια που δυσκολεύεται να εξηγήσει πώς έγιναν. Αν η επίδοσή του πέσει κατακόρυφα ή αν αρχίσει να χάνει προσωπικά του αντικείμενα στο σχολείο. Αν η διάθεσή του είναι μελαγχολική και υπάρχουν σημάδια άγχους και μειωμένης αυτοεκτίμησης. Οι γονείς με το που θα καταλάβουν ότι κάτι δεν πάει καλά με την σχολική ζωή του παιδιού τους θα πρέπει άμεσα να επιδιώξουν να αποκαταστήσουν την επικοινωνία μαζί του και με υπομονή αλλά και επιμονή να προσπαθήσουν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του ώστε να τους μιλήσει για το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Σε δεύτερη φάση δεν πρέπει να υποβαθμίσουν το πρόβλημα, αλλά να δείξουν κατανόηση και να κατανοήσουν το παιδί. Οι εύκολες λύσεις του τύπου “αγνόησέ τους”, ή “ εγώ στη ηλικία σου.....” όχι μόνο δε λύνουν το πρόβλημα αλλά και οδηγούν το παιδί , που ήδη νιώθει άσχημα, σε πλήρη αποξένωση

και από τους ίδιους. Ο γονιός πρέπει να βρει τρόπους να τονώσει την αυτοπεποίθηση στο παιδί του, να το απενοχοποιήσει από τη δυσάρεστη κατάσταση που έχει βρεθεί, να του πει ότι ο καθένας μπορεί να γίνει στόχος, να του εξηγήσει ότι πολλά παιδιά μόνο και μόνο από το φόβο να μην γίνουν τα ίδια στόχοι ακολουθούν κάποιον “μάγκα” του σχολείου. Αρνητικά σχόλια και παράλογες απαιτήσεις («βρες τον

πιο δυνατό και σπάστον στο ξύλο») από το παιδί δεν πρέπει να τεθούν σε καμία περίπτωση. Το ίδιο ισχύει για σχόλια και παραινήσεις που μπορεί να βάλουν τους γονείς στο ίδιο “στρατόπεδο” με τους βασανιστές του παιδιού, “αφού σε λένε χοντρή πάψε να τρως γλυκά και σοκολάτες”, “ να πάψεις να είναι μαλακός, στη ζωή νικά όποιος είναι σκληρός” (Olweus, 1997). Τέλος, απαραίτητη είναι η συνεργασία γονιών με δασκάλους. Ο δάσκαλος πρέπει να ενημερωθεί άμεσα, να επιδιώξει συζητήσεις μέσα στην τάξη για να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές, και παράλληλα να επιβληθούν κυρώσεις αν χρειάζεται αλλά και να παρθούν τα κατάλληλα μέτρα πρόληψης περαιτέρω εξάπλωσης του φαινομένου.

Κων/να Δρακουλάκη – Λαβούτα Επισκέπτρια Υγείας

Βιβλιογραφία

1. Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Οιαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Ο. & Τσιάντης, Γ. 2000: 97
2. Αλαμπρίτης, Μ. 2008
3. Βέργου, Ν. & Αντωνιάδη, Κ. 2009
4. Βραδέλης, Σ., Κουκλάκη, Ο. & Χαραλαμπίδης, Μ. 2006
5. Γιοβαζολιάς, Θ., Κουρκούτας, Η., & Μητσοπούλου, Ε. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός, Θυματοποίηση και Τύποι Διαπαιδαγωγικής του Πατέρα: Ψυχοπαιδαγωγικές και Συμβουλευτικές Παρεμβάσεις. Στο Μ. Μαλικιώση & Α. Παπαστυλιανού (επιμ). Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άντρες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
6. Παπάνης, Ε. 2008
7. Φροσύνης, Α., Λαμπής, Σ. & Μπούκικας, Κ. 2008: 2
8. Besag, E.V. 1989 & Olweus, D. 1993
9. Sampson, R. 2002:13
10. Smith, P.K., Cowie, H., Olafsson R.F. & Liefoghe A.P.D. (2002). Definitions of bullying: A comparison of terms used, and age and gender differences, in a fourteen country international comparison. *Child Development*, 73, 1119-1133.
11. Olweus, D. (1994). Annotation; Bulling at school: Basic facts and effects of a school-based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35(7), 1171- 1190.
12. Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. 12, 495-510.
13. Olweus Bullying Prevention Program (2007β). What is the Olweus BullyingPrevention Program? Hazelden Foundation. Ανασύρθηκε από το World WideWeb στις 7 Οκτωβρίου 2008. http://www.olweus.org/public/bullying_prevention_program.page
14. Olwens, L., Shute, R., & Slee, P. (2000). ‘Guess what I just heard!’: Indirect aggressions among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, 26(1), 67-83.
15. http://www.doukas.gr/sholikos_ekfovismos#six
16. <http://www.kosmosxorispolemous.gr/wp-content/uploads/vivliothiki/ekpaidefsh/sxolikos-ekfovismos.pdf>
17. <http://nefeli.lib.teicrete.gr/browse/seyp/ker/2009/KarkanakiMelpo,KaffetziPolyxeni/attached-document-1279269634-544117-20435/Karkanaki2009.pdf>